

MEHMET AKİF'İN GELENEKSEL DİN ANLAYIŞINA ELEŞTİRİLERİ I "ASRİN İDRAKİNE İSLAM'I SÖYLETMEK"

Ahmet BAĞLIOĞLU*

Öz

"Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı, Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı" diyen Akif, içerisinde bulunduğu zaman dilimine İslam'ı söyletmek için çaba sarf eder. Akif'in geleneksel din anlayışını eleştirirken varmak istediği hedef, kitap ve sünnetten uzaklaşan İslam toplumunu tekrar bu iki ana kaynağa döndürmek; dini, bid'at ve hurafelerden arındırmaktır. Akif, dinin taklit bataklığından kurtarılmasını ve selefin örnek alınmasını isterken onlar gibi, yeni meselelerle karşılaştığında çözüm bulunması gerektiğini belirtir. Müslümanları içine düştükleri dini, ahlâkî ve kültürel yozlaşmadan ve bunların içtimâî ve siyasî yansımalarından kurtarmaya çalışmak gerekmektedir. Bunun için de din anlayışını yeniden gözden geçirmeye ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Akif, Safahat, İhya, İslah, Bidat.

Mehmet Akif's Critiques of Traditional Religion View I "Making the Intellect of the Age Pronounce Islam"

Abstract

As revealed in his own words "Taking inspiration directly from the Quran, we should make the intellect of the age pronounce Islam" Akif makes efforts to get the age he was in to pronounce Islam. As Akif criticizes the traditional understanding of religion what he aims to achieve is to call people back to the book and the sun-nah, from which they had been distant, and to purify the religion of innovations and superstitions. Akif wants the religion to be saved from the swamp of imitation and the predecessors be taken as examples whereas the new problems faced should be solved like they solved theirs. Muslims have to be saved from the religious, moral and cultural corruption they fell into and the social and political reflections of these. In order to achieve this, our understanding of religion has to be revised.

Keywords: Mehmed Akif, Safahat, Animation, Renovation, Innovation.

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: baglioglu@firat.edu.tr

Giriş

Mehmet Akif, içerisinde bulunduğu toplumun sorunlarının başında, din anlayışındaki yanlışlık ve çarpıklıklar bulunduğunu yazılarıyla, özellikle de şiirleriyle dile getirip eleştiren bir fikir ve düşünce adamıdır. Osmanlı'nın son dönemi aydınları içerisinde, hakkında en çok yazılan ve konuşulan biri olmasına rağmen ne yazık ki din anlayışı konusundaki fikirleri toplumumuz tarafından pek de bilinmemektedir.

Akif'e göre toplumun bu hale gelmesindeki en önemli etkenlerden biri mevcut din anlayışıdır. Bu nedenle Akif, geleneksel din anlayışını birçok noktadan eleştiriye tabii tuttuğu gibi doğru din anlayışına nasıl ulaşılacağı konusunda da çözüm yolları üretmiş ve "Asım'ın Nesli" diye idealize ettiği toplumun oluşması için çaba göstermiştir.

Akif, bir sosyolog gibi toplumun problemlerini tespit ettiği gibi, çözüm yollarını da göstermiştir. Bu nedenle olsa gerek, Kaplan onun için; *Türk edebiyatında onun kadar içinde yaşadığı devri bütün teferruatıyla gören ve gösteren başka bir şair yoktur.... Akif, şiirin hududunu nesir kadar, edebiyat kadar genişletir, hattâ edebiyatı da aşar, onu hayatın ta kendisi yapar*¹ demiştir.

Din, insan hayatını etkileyen en temel unsurların başında gelmektedir. Toplumsal ilerlemelerin, değişimlerin hatta medeniyet oluşturabilmenin en etkin faktörü daima din olmuştur. Bu gerçekten hareket eden Akif'in, Türk-Osmanlı toplumunun din anlayışını doğru bir zemine oturtmak için çaba sarfettiği görülmektedir. Muhammed Abduh ve Cemaleddin Efgani gibi o da, dinin hurafelerden temizlenmesini, Kur'an ve sünnetin merkeze alınıp aklın da etkin kılınarak, günün şartlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğini belirtir.

Akif'in Sırat-ı Mustakim ve Sebilü'r-Reşat'taki tercümelerine baktığımız zaman Muhammed Abduh ve Cemaleddin Efgani'yi övdüğü gibi onlara yapılan eleştiri ve saldırılara da cevaplar verdiği görülmektedir. Buradan yola çıkarak Akif'in din anlayışının Muhammed Abduh ve Cemaleddin Efgani ile aynilik taşıdığını söyleyemeyiz. Ancak dini yeniden ele alma ve yorumlama anlayışının temel noktalarında onlardan etkilendiğini söyleyebiliriz.² "Asım'ın İdrakine İslam'ı Söyletmek" düşüncesinin temelinde de bu anlayışın yattığını görmekteyiz.

¹ Mehmet Kaplan, "Süleymaniye Kürsüsünden Bir Parça", *Şiir Tahlilleri 1*, Dergâh Yay., İstanbul, 2003, s. 174.

² Sezai Karakoç, *Mehmet Akif*, Diriliş Yay., İstanbul, 1979, s. 20.

Akif, ilk önce dünyanın değişik ülkelerini ziyaret ederek, Batı'nın neden bu kadar geliştiğini, bunu etkileyen unsurların neler olduğunu tespit etmiş, sonra Müslüman topluma bakarak "*Sade siz derdi bulun, sonra kolaydır derman*"³ fikri çerçevesinde mevcut zafiyetleri tespit etmiş ve bu zafiyetlere çözüm önerileri sunmuştur.

Türk modernleşme tarihinin en önemli konularından biri daima din olmuştur. Akif çağdaşlaşma, kalkınma, batılılaşma gibi konuların tartışıldığı dönemde kendine özgü fikirler sunarak yanlış anlaşılan, anlamlandırılan ve tatbik edilen din hakkında bir dizi fikri telkinlerde bulunmuştur. Şiirlerini toplumu aydınlatmak için bir araç olarak kullanmıştır.

Akif'e göre İslâm dünyasının bütününde yaşanan gerek ilmî, gerekse teknolojik gerilemenin mutlaka ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu problemi ortadan kaldırmak için, mevcut din ve ilim anlayışının doğrudan Kur'ân ve sünnete ve hatta İslâm'ın ilk asırlardaki yapısına, yani selef ulemasına dayanarak aklın ışığında ıslah edilmesini önermektedir. Böylece toplumsal değişim, dönüşüm ve gelişim sağlanabilecektir.

Akif, Kur'an'a ve sünnete dönüş olgusu üzerinde durmuş, selefin tecrübesinden faydalanmanın ve selef eserlerine başvurmanın yanında selef gibi yeni çözümler üretebilmenin önemini vurgulamıştır. Bununla bağlantılı olarak akla önem verip, içtihadın kullanımını sağlamak, taklidi reddetmek, dini eğitimin ve hukuk sisteminin ıslahını gerçekleştirmek, toplumdaki bidatleri ve hurafeleri ortadan kaldırmaya çalışmak, ihya hareketine engel olarak görülen tasavvufi oluşumları ıslah etmek, toplumsal birliği sağlamak ve ferdin özgürlüğünü öne çıkarmak gibi pek çok hususta fikirler serdetmiştir. Biz de bu bağlamda "Mehmet Akif'in Geleneksel Din Anlayışına Eleştirileri" adı altında ve seri halinde, yukarıda zikrettiğimiz konuları, onun penceresinden irdelemeye çalışacağız. İlk makalemizde Akif'in dinî alanda yenileşme düşüncesine bakışını resmetmeye gayret edeceğiz.

1. Dini Alanda Değişim Düşüncesi

Akif, İslam dünyasının niçin geri kaldığını tahlil ederken, bunun sorumlusu olarak İslam'ı görmez. Aksine İslam'ın terakkiye açık olduğunu vurgular. İslam dünyasının ilerlemesini temin edecek şey Akif'e göre, öze dönüş hareketidir. Ona göre İslam hayat dinidir, yaşamın her alanını etkiler. Ancak halen İslam dünyasında yaşanılmakta olan din, gerçek İslam değildir.

³ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, Hece Yay., Ankara, 2009, s. 187.

Akif, Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh gibi dinin doğru anlaşılması için esas kaynak olan Kur'an'dan azami ölçüde faydalanmayı savunmaktadır.

Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı⁴.

İlhamı Kur'an'dan almak isterken, içerisinde bulunduğu ve yaşadığı çağın anlayışına İslam'ı söyletir. Eskiye bırakıp yeniye yönelirken zamanın gerçeklerini de göz önüne alarak yeni bir duruş sergilemektedir.

Demek: İslam'ın ancak nâmı kalmış Müslümanlarda;
Bu yüzdenmiş, demek, hüsrân-ı millî son zamanlarda.
Eğer çiğnenmemek isterseler seylâb-ı eyyâma;
Rücû' etsinler artık Müslümanlar Sadr-ı İslâm'a⁵.

Sadr-ı İslâma dönmek yani İslamiyet'i temel ve asli özellikleri ile yeniden ortaya koyarak, ilhamı Kur'an'dan alarak bugüne seslenmek, hakikat perdesi altında dine bulaştırılmış bidat ve hurafeleri temizlemektir. Akif'in söylediği, İslam'ın, kaynağından doğru bir şekilde öğrenilmesi ve öğrenilenin de süratle hayata geçirilmesidir. Bunu öze dönüş hareketi olarak adlandırabiliriz. Akif, geçmişe dönmek isterken, hem yaşanmış olan eski tecrübelerden ders almayı hem de bu tecrübelerden hareketle ve ilhamla daha ileriye gidebilmenin yollarını aramıştır. "*Sadr-ı İslâma dönmek*"ten kastı, selefın tecrübesinden yararlanarak vahyi, sünneti ve akli temele alıp, dini alanda ihya veya islâha imkân tanımaktır. Böylece geçmişte selefın yaptığı gibi yeni dönem ve şartlarda, yeni içtihatlar yaparak, dini donuklaştırmadan kurtarıp yeniden hayata ikame etmeyi önermektedir.

Mehmet Akif, Muhammed Abduh'un, iki eserinin yanı sıra; *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebilü'r-Reşad* dergilerinde onlarca makalesini Osmanlı Türkçesine tercüme -bazıları Sa'di mahlası ile- ederek yayımlamıştır.⁶ Mehmet Akif, *Sırat-ı Mustakim*'in iki sayısında Efgani'ye yapılan eleştiri ve saldırılara cevap vermiştir. Bunların birincisinde Efgani'yi, "İslam âleminin yetiştirdiği en önemli kişiliklerden biri" şeklinde nitelendirerek, onun en büyük eserinin Muhammed Abduh olduğunu ifade etmiştir.⁷ İkinci makalesinde ise, Efgani'nin Vahhabi olduğu iddialarına karşı, Müslümanlık için çalışan bu gibi

⁴ Ersoy, *Safahat*, s. 403.

⁵ Ersoy, *Safahat*, s. 301.

⁶ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif Hayatı ve Eserleri*, Ankara, 1991, s. 52-53.

⁷ Mehmet Akif, *Sırat-ı Müstakim*, IV, Sayı: 90-91, (17 Cemaziyülevvel 1328 ve 24 Cemaziyülevvel 1328); Sadeleştirilmiş metin için bakınız İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I*, Kitapevi Yay., İstanbul, 1997, s. 461-465.

büyük âlimlerin Vehhabi, Farmason, dinsiz, Babai şeklinde yaftalandığını ve Vehhabilik suçlamasının Abduh için de yapıldığını ifade ederek Efgani'yi savunmuş ve ona yönelik saldırılara cevap vermiştir.⁸ Akif de Cemaleddin Efgani ve Abduh gibi ahlaki yozlaşma ve yanlış din anlayışını İslam dünyasının geri kalmasının en önemli nedenleri olarak görür. Abduh'un eserlerini çevirmesini göz önünde bulunduracak olursak, Mehmet Akif'in, Abduh'un fikirlerinden etkilendiği ve ona ilgi gösterdiğini söyleyebiliriz. Akif'in şiirlerinde Cemaleddin Efgani ve Abduh hayranlığı hemen göze çarpmaktadır.

Mısır'ın en muhteşem üstadı Muhammed Abduh
Konuşurken neye dâirse Cemâleddin'le;
Der ki tilmizîne Afgan'lı: Muhammed dinle!
İnkılab istiyorum, başka değil, hem çabucak!

.....
Çıkarıp gönderelim, hâsılı, Şeyhim, yer yer,
Oradan âlem-i İslâm'a Cemâleddin'ler..."⁹

Akif *İnkılab istiyorum ben de, fakat, Abduh gibi...*¹⁰ diyerek Abduh'a büyük bir hayranlık duyduğunu göstermiştir.

Dini ve siyasi alanda yenilenme aceleye getirilemeyecek kadar büyük ve önemli bir iştir. Akif bunun farkında olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun içerisinde bulunduğu durumdan dolayı inkılabın, yani dini, siyasi ve toplumsal değişimin hemen olmasını ister. Akif, değişime direnenleri ise şöyle eleştirmektedir; "Yeni iyiliğinden, hususiyile lüzumundan dolayı almak; eskiyi de fenalığı sabit olduğu için atmak kimsenin aklına, daha doğrusu işine gelmiyor! Dini taklid, dünyası taklid, âdâtı taklid, kıyafeti taklid, selamı taklid, kelamı taklid, hulasa her şeyi taklid olan bir milletin efradı insan taklidi demektir ki, kabil değil, hakiki bir hey'et-i ictimaiye vücuda getiremez; binaenaleyh yaşayamaz."¹¹

Akif de Efgani ve Muhammed Abduh gibi toplumsal ve milli bilincin oluşturulmasında İslam'ın temel alınması gerektiğini belirtmiş ve işe, İslamî terbiye ve özellikle eğitimden başlayarak geniş çerçeveli bir yenileşme

⁸ Mehmet Akif, *Surat-ı Müstakim*, IV, Sayı: 91, (Cemaziyülevvel 1328); Sadeleştirilmiş metin için bakınız: İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, c. I, s. 365-367; Zeki Sanhan, *Mehmet Akif*, İstanbul, 1996., s. 38-39.

⁹ Ersoy, *Safahat*, s. 428.

¹⁰ Ersoy, *Safahat*, s. 428.

¹¹ İsmail Hakkı Şengüler, *Açıklamalı Mehmet Akif Külliyyatı*, c. 9, Hikmet Neşriyat, İstanbul, Trz, s. 122.

hareketine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Ona göre Müslümanlar selefi örnek alarak, gerçek bir İslamî terbiye ve eğitimin geçerek aklını en üst düzeyde kullanmalıdır. Böylece dinlerini hem taklit batağından kurtaracak hem de kaderci anlayış yerine ferdin özgürlüğü ve sorumluluğunu öne çıkaran anlayışın yerleşmesini sağlayacaktır. Akif'e göre dini alanda değişim ve yenilenme yaparken Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh'un yaptığı gibi selef döneminin çok güzel bir şekilde tahlil edilmesi ve örnek alınması gerekmektedir. Ancak selef dönemi tahlil edilirken taklit etmekten kaçınılmalı, oradan sadece ilham ve örnek alınmalıdır.

Dinî tedkik edeceksek, dönelim haydi geri;
Alalım neş'et-i İslâm'a yakın bir devri:¹²

Akif, sadece ahireti merkeze alan kaderci bir din anlayışına karşı olduğu kadar, dinin donup kalmasına ve geleneksel mezhep görüşlerine zamanla oluşan yeni problemlere rağmen kuru kuruya bağlı kalınmasına da karşı çıkmıştır. Ona göre ana kaynaklar olan Kur'an ve Sünnet yeniden etkin kılınarak mezhebi taassup gütmeden dinin donuklaştırılmasının önüne geçmek gerekmektedir.¹³ Öncelikle dini alanda yenileşmenin temel muharriki Kur'an-ı Kerim'in akli öne çıkaran ve düşünmeyi emreden ayetleri ile, Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin tutum ve sözleridir. Çünkü Peygamberimiz, kendisinin açıklamadığı hükümlerin detaylarının sorulmamasını ashabından isterken farklı anlayışlara, içtihatlarla ve dolayısıyla da yenileşmeye fırsat tanımıştır. Bu bir bakıma içtihadın teşvik edilmesi anlamını da taşımaktadır.

Kilitlidir kapı "ümme duhat" için, amma
Kıyâm-ı Haşr'e kadar ictihâd eder "ulemâ".
Evet, şerâiti mevcûd olunca insanda;
Ne kaldı men' edecek ictihâdı, meydan da?
İle'l-ebed yetişir müctehid bu ümmetten;
Şu var ki; çıkmalı ferdâ-yı nûra zulmetten:¹⁴

Akif'e göre İslam düşüncesinde değişen şartlar çerçevesinde akıl yürütme yoluyla yeni bilgilere ulaşılması (ictihat) temel bir gerekliliktir. Buna bağlı olarak akıl ile vahiy arasında bir uzlaşma söz konusudur. İctihat yapabilecek kişilerde bulunması gereken şartları da belirtir:

"Kitâb'ı, Sünnet'i, İcmâ'ı sağlam anlayacak;

¹² Ersoy, *Safahat*, s. 191.

¹³ Mehmet Akgül, *I. Uluslar Arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu*, Bildiriler, 19-20 Kasım 2008, "Mehmet Akif'in Düşüncesinde Dinî Yenilenme", Burdur, 2009, s. 496.

¹⁴ Ersoy, *Safahat*, s. 262.

Hilâf'ı yoklayacak, ihtiyâcı kollayacak.¹⁵

Öyle anlaşılıyor ki Akif, müntesibi olduğu, izinden gitmeye çalıştığı Ebu Hanife'yi de örnek almaktadır. Çünkü Ebu Hanife kendisinden önceki geleneğe bakışını ve içtihat anlayışını şöyle dile getirmiştir: *Biz önce Allah'ın kitabında olanı alırız. Onda bulamazsak Hz. Peygamber'in sünnetine bakarız. Orada da bir şey bulamazsak ashabın ittifak ettiğini benimseriz, ihtilâf etmişlerse dilediğimizin görüşünü alırız. Başkalarının görüşlerini onlara tercih etmeyiz. Ancak Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehaî, Saîd b. Müseyyeb gibi tâbiîn âlimlerine gelince onların icthadlarına bağlı kalmayız. Onlar gibi biz de icthadda bulunuruz. Aralarında müşterek illet bulununca bir hükmü diğerine kıyas ederiz.*¹⁶ Akif, selef-i salihle ve aklî ilimlerle canlı bir bağlantı kurulduktan sonra gerçekçi bir ruhla içtihat metoduna başvurulmasını ve doğrudan vahyin kendisine gidilmesini öngörmektedir. Ancak bu şekilde toplumun problemlerine çözüm üretilebileceği anlayışındadır.

Akif'e göre din, asırlar geçtikçe yeni bir biçimde gelişmektedir, dolayısıyla dinî alanda yenilenme, dinin dışına çıkmak, dinî aşmak değil, sürekli yenilenen çağlarda ve koşullarda dindar olmanın ihtiyaçlarını karşılamaktır. Tarihte de aynı şekilde olmuş ve İslam fihri diri bir fikh olarak başlamış ve geçirdiği tarihi evrelerde de, bu özelliğini koruduğu içtihat asırlarında da, canlılığını devam ettirmiştir.

H. Peygamber'in hadislerinde çokça bulabileceğimiz, icthadın teşvik edilmesi, âlimlerin, peygamberlerin mirasçıları olarak kabul edilmesi gibi hususlar, hatasının bile sevap kabul edildiği bilgi ve delille ulaşılan yeni görüş ve anlayışların değerini ortaya koymaktadır. Unutulmamalı ki içtihat kavramı, düşünce tarihimizde yenileşmenin temel ilkelerinden biri olarak görülmüştür.

Akif, içtihat kapısını kapatmanın, Allah'ın kudretini zaman ve mesafelerle sınırlamak anlamına geleceğini düşünmektedir. İctihat kapısının hiçbir zaman kapanamayacağını, içtihat kapısının kapandığının söylendiği tarihten sonra bile birçok müçtehidin yetiştiğini ifade etmektedir. "Zamanın değişmesi ile hükümler de değişir" fikrini kabul eden Akif'e göre, ilk dönemlerde müçtehitler bu açıdan üzerlerine düşen görevleri yaparak, toplumun problemlerini çözmüşlerdir. Ancak daha sonra Müslümanlar, ilk dönem müçtehitlerini örnek almadıkları için, İslam hukukunun, nesh edilmiş bir kanunlar manzumesi durumunda kalmasına sebep olmuşlardır.

¹⁵ Ersoy, *Safahat*, s. 262.

¹⁶ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", *TDVİA*, İstanbul, 1994, c. 10, s. 135.

Sayırsız hâdise var ortada tatbîk edecek;
 Hani bir tane "usul" âlimi, yâhu, bir tek?
 Böyle âvâre düşünceyle yaşanmaz, heyhât,
 "Mülteka" fikhınızın nâmı, usûlün "Mir'ât".
 Yaşanır, zannediyorsan, Baba Ca'fer'liksin,
 Nefes ettir, çabucak, kendine, olsun bitsin!¹⁷

Yukardaki beyitler de de görüleceği gibi Akif'in en çok şikâyet ettiği konulardan biri de içtihat yapabilecek âlimlerin yokluğudur. Ayrıca ulema sınıfını, cehalet ve taassuplarından dolayı insanların faydasına olabilecek değişimlere bidat diyerek karşı çıktıkları için şiddetle eleştirmektedir.

Akif'e göre değişim sürecinde dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan bir diğeri de her milletin gelişip ilerlemesinin kendi şartları içinde ele alınması gerekliliğidir. Bu gözardı edilerek, yapılan değişiklikler yani başka milletleri taklit etmek, faydadan çok zarar vermektedir. Bu konuda da aydınları uyararı;

Mütefekkirleriniz anlamıyorlar sanırım,
 Ki çemenzâr-ı terakkide atılmış her adım,
 Değişir büsbütün, akvâma, cemâ'âte göre.¹⁸

Akif, *Alınız ilmîni Garb'ın, alınız san'atını*¹⁹; diyerek ilim ve teknolojinin milliyeti olmadığını vurgulamıştır. Hatta birçok İslam düşünürü gibi O da, sadece İslam kültüründen değil daha önceki ilmî ve kültürel geleneklerden faydalanmayı da "müminin yitiği" olarak görerek, bunun ilâhî kaynağına şöyle işaret etmiştir.

Evet, ulûmunu asrın şebâba öğretelim;
 Mukaddesâta, fakat çoksa ihtirâm edelim²⁰.

Akif, İslam'ın terakkiye manî olmadığını ısrarla vurgulamaktadır. Ecdadın en büyük medeniyetlerden birini inşa ettiğini belirtir. Ona göre bugün Müslümanların içerisinde bulunduğu durum dinden değil, müntesiplerinin din algısından kaynaklanmaktadır.

Hâil olsaydı terakkîye eğer Şer'i mübîn,
 Devr-i mes'ud-i kudûmuyle giren asr-ı güzîn,
 En büyük bir medeniyetle mi eylerdi zuhûr?²¹

¹⁷ Ersoy, *Safahat*, s. 403.

¹⁸ Ersoy, *Safahat*, s. 190.

¹⁹ Ersoy, *Safahat*, s. 192.

²⁰ Ersoy, *Safahat*, s. 267.

²¹ Ersoy, *Safahat*, s. 191.

Akif, ilerlemeyi ve terakkiyi savunurken, bunun kendi dini ve kültürel değerlerimizi göz ardı etmeden, yapılması gerektiğini belirtmiştir. Akif değişimin sağlıklı bir şekilde sonuçlanmasının neticesini ise şu şekilde açıklar;

Çıkarmış olsak eğer, şimdi, kuvveden fi'le,
Kucaklaşır medeniyetle din tamâmiyle,²²

Akif'e göre, İslâmî düşünce donuklaştırılmamalı, köklere yeniden dönerek ve zamanın gerçeklerini göz önünde bulundurarak bir tecdit gerçekleştirilmelidir. Ona göre tecdidin önündeki en önemli engellerden biri dini ilimler ile akli ilimlerin' ayrı tutulmasıdır. Bu durum İslam medeniyetinin çöküşüne sebep olmuştur.

Allah resulü, vahiy ile akli birlikte etkin kılarak, dinin doğru anlaşılması ve sağlıklı bir şekilde hayata tatbik edilmesi hususunda bizim için en mükemmel örnektir. Biz Müslümanların üzerine düşen en büyük görev ise bu mükemmel örnekten faydalanıp, vahyi, sünneti ve akli birlikte etkin kılarak, dini doğru bir şekilde hayata geçirmektir.

2. Böyle Gördük Dedemizden Zihniyeti

Kur'an, dini alandaki farklı anlayış ve uygulamaların bir zenginlik belirtisi olarak kabul edilmesini istemektedir. Ancak, bu farklı anlayış ve uygulamaların zamanla kurumsallaşıp, düşünce gelenekleri ve ekoller oluşturmasını, geleneğin kutsallaştırılması olarak reşmetmekte ve bu durumu şiddetle eleştirmektedir. Akif de "Böyle Gördük Dedemizden" lafzıyla kutsallaştırılan geleneği şiddetle eleştirmektedir.

Akif, Sırat-ı müstakim'de "Tefsir-i Şerif (taklit)" adlı makalesinde²³ Kur'an'dan; *"Hem, onlara 'Allah ne göndermiş ise ona uyunuz', dediği zaman, 'biz daha iyi, atalarımızı müdavim bulduğumuz şeylere uyarız' derler. Pekâlâ! Ya ataları bir şeye akıl erdirememiş, doğru yolu seçmemiş ise yine mi uyacaklar?"*²⁴ *"Hayır, belki onlar, 'biz babalarımızı bu yol üzerine bulduk, biz onların izini tutarak gidiyoruz' derler. Böylece senden önce her ne zaman bir beldeye korkutucu (uyarıcı) bir peygamber gönderdiysek, o beldenin zenginleri ve ileri gelenleri, 'babalarımızı bu yolda bulduk, biz de onların izine uyararak gidiyoruz' dediler"*²⁵ *"Siz Rabbiniz tarafından vahy olana uyunuz, O'ndan*

²² Safahat, s. 262.

²³ Mehmet Akif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilur-Reşad*, IX, Sayı: 209, (23 Ramazan 1330); Sadeleştirilmiş metin için bakınız: İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. I, s. 466-67.

²⁴ Bakara, 2/170.

²⁵ Zuhuf, 43/22-23.

*başka sahte dostlara uymayınız...*²⁶ ayetlerini delil göstererek dini körü körüne taklit edenleri, yani gelenek-görenek halini almış geleneksel dinin hurafelerine saplanıp kalanları, Allah'ın fitrat diliyle tebliğ ettiği hakikatlere karşı gözlerini yumup, kulaklarını tıkayanlar olarak görür. Akif'in eleştirdiği bu anlayışın, Kur'an'ın başka bir birçok ayetinde eleştiriye tabi tutulduğunu görmekteyiz.

*Onlar bir kötülük yaptıkları zaman: "Babalarımızı bu yolda bulduk, bunu bize Allah emretti." derler. De ki: "Allah kötülüğü emretmez. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"*²⁷

*Allah'a ortak koşanlar dediler ki: "Allah dileseydi, ne biz, ne atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık ve O'nun emri dışında hiçbir şeyi haram kilmazdık" Kendilerinden öncekiler de böyle yapmıştı. Buna karşı peygamberlerin vazifesi, ancak açık-seçik bir tebliğden, ibarettir.*²⁸

*"Yok, dediler, ama biz babalarımızı böyle yapar bulduk."*²⁹

*Onlara: " Allah'ın indirdiğine ve Peygamber'e gelin" dediği zaman: "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter" derler. Ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolu da bulamayan kimseler olsalar da mı?"*³⁰

*Onlara: "Allah'ın indirdiğine tabi olun!" dediği zaman: "Hayır, biz atalarımızı neyin üzerinde bulduksa, onun ardınca gideriz." diyorlar. Ya şeytan onları cehennem azabına çağırıyor idiyse de mi onlara uyacaklar?"*³¹

Akife göre Müslümanların yaşamakta oldukları din, yukarıdaki ayetlerde de eleştirilen, atalarından gördükleri şekliyle gelenek-görenek haline gelmiş olan bir dindir. Günümüzdeki Müslümanlar, tıpkı Kur'an'ın ifade ettiği gibi yeni şeyler duyduklarında doğru ya da yanlışlığını tahlil etmeden savunma psikolojisi neticesinde bu duruma "Biz atalarımızdan böyle gördük" düşüncesi ile karşı çıkmaktadırlar.

"Böyle gördük dedemizden!" sesi titrek titrek!

"Böyle gördük dedemizden!" sözü dîneñ merdûd;

Acabâ sâha-i tatbîki neden nâ-mahdûd?

Çünkü biz bilmiyoruz dîni. Evet, bilseydik,

Çâre yok gösteremezdik bu kadar sersemlik.³²

²⁶ Â'raf, 7/3.

²⁷ Â'raf, 7/28.

²⁸ Nahl, 16/35.

²⁹ Şu'arâ, 26/74.

³⁰ Maide, 5/104.

³¹ Lokman, 31/21.

Akif geleneğin kutsanmasını "Böyle gördük dedemizden!" ifadesiyle eleştirerek bu düşüncenin dinde yerinin olmadığını belirtir. Ona göre hayat dini olan İslam, geleneklerin, hurafelerin ve bilgisizliğin de etkisiyle özünden uzaklaştırılmıştır.

Yine Akif'e göre Müslümanlar, ibadetleri gayesinden uzaklaştırarak, onları atalarından gördükleri gibi taklit etmektedirler. Dinin gönderiliş amacının farkında olmadıkları gibi, Kur'an'dan uzak bir yaşam biçimine de yönelmişlerdir. Kur'an hayata yönelik rehber olmaktan çıkarılarak, ölümlere okunan ya da gaybi haberler çıkarmak için başvuru bir kitap haline getirilmiştir.

Çin'de, Mançurya'da din bir görenek, başka değil.

Müslüman unsuru gâyet geri, gâyet câhil.

Acabâ meyl-i teâfi ne demek onlarca?

"Böyle gördük dedemizden!" sesi milyonlarca

Kafadañ aynı tehevürle bakarsın, çıkıyor!

Arş-ı âmâli bu ses ta temelinden yıkıyor.³³

Akif'in, hurafelere boğulmuş geleneksel din anlayışını şiddetle eleştirdiği görülmektedir. Akif'e göre insanlık tarihi boyunca her yeni fikir, görüş veya uygulamalara "Böyle gördük dedemizden!" kavramıyla karşı durulmuştur.

3. Bid'at Anlayışı

Bid'at kelimesi lügat itibarıyla "daha önceden benzeri bulunmayıp, sonradan ortaya çıkan şey" anlamındadır³⁴. İstilahta ise, "Asr-ı Saadetten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar"³⁵ olarak tarif edilmektedir. Kur'an'da, önceden olmadığı halde, sonradan ortaya çıkarılan yeniliklere³⁶ dahi temel çerçeveye aykırı olmadıkça, izin verildiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber de hadisi şeriflerinde; "İslam'da güzel bir çığır (sünnet-i hasene) açana o çığıra uyanlar bulunduğu sürece

³² Ersoy, *Safahat*, s. 175.

³³ Ersoy, *Safahat*, s. 174.

³⁴ S. Şerif Cüzcanî, *et-Ta'rîfât*, Beyrut, 1987, s. 68; Ebu'l Fadl Cemaleddin İbn Manzûr, *Lis'anu'l-Arab*, c. VII, Beyrut, 1990, s. 6-7; Kur'an-ı Kerim'de de aynı manada kullanılmıştır. Bkz. Ahkâf, 46/9; Hadîd, 57/27.

³⁵ Ragıb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 50-51; M. Ali el-Farukî Tahânevî, *Keşşâfu Istlahâti'l-Fünûn*, c. I, İstanbul, 1984, s. 133.

³⁶ Hadîd, 57/27.

sevap verileceğini, kötü bir çığır (sünnet-i seyyie) açana da aynı şekilde günah yazılacağını³⁷ söylemiştir. Hz. Ömer'in topluca teravih namazı kılanlar hakkında söylediği "bu ne güzel bir bid'attir"³⁸ sözü de maslahatı gözeten yeniliklerin kabul edilebilirliğini göstermektedir.

Kur'an ve sünnetin teşvikinden hareket eden Müslümanlar ilk asırlardan itibaren, bazı gelişmelerin de etkisiyle yeni görüşler ortaya koymuşlardır. Bu yenileşmenin yanında, getirilen bu yeni görüşlere, doğal olarak, itirazlar da yapılmış böylece ciddi anlamda bir fikrî hareketlilik meydana gelmiştir.

İster dini konularla ilgili olsun isterse olmasın bir şeyin sonradan ortaya çıkması bizatihi kötü olmasını gerektirmemektedir. İslam düşüncesindeki din-akıl uzlaşması dahi bazı kesimler tarafından kabul görmemiştir. Kelam ilmi ile uğraşanlar veya dini konularda Akli devreye sokanlar bile bazı çevreler tarafından ehl-i bid'at olarak isimlendirilmişlerdir.³⁹

Akif'in kaldırılmasını istediği bidatler bidat-ı seyyie olarak isimlendirilen kötü bid'atlerdir. Bundan yola çıkarak Akif'in bid'at-ı hasene ve bid'at-ı seyyie ayrımı yaptığını söyleyebiliriz. Akif, "Bugün bir bid'at-ı seyyiyeyi dinden çıkarıp atmak, dinin en büyük rükünlerinden birini yıkmak olarak anlaşılmaktadır"⁴⁰ diyerek İslam toplumunda dinin bidatler tarafından kuşatıldığını belirtir. Yine ne yazık ki aynı toplum yeni bir şey söylene bidat diyerek karşı durmaktadır.

Ya ta'assublan? Hiç sorma, nasıl maskaraca?
O, uzun hırkasının yenleri yerlerde, hoca,
Hem bakarsın eşi yok dîne teaddîsinde,
Hem ne söylersen olur dîni hemen rencîde!
Milletin hayrı için her ne düşünsen: Bid'at:
Şer'i tagyîr ile terzîl ise -hâşâ- sünnet!⁴¹

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Şuayb Arnavut), Beyrut, 2001, 3/494, 509, 513; Nesai, Ebu Abdurrahman, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, et-Tahrid Ala's-Sasakât, (thk. Hasan Abdulmunim Çelebi), Beyrut, 2001, 3/60; Müslim Muhammed, *Sahihü Müslim*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâki), Beyrut, Trz., 2/704, 4/2059.

³⁸ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, Bab'u Salâtü't-terâvih, (Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsurin-Nâsir), Dimeşk, 1422, 3/45; Beyhâki, Ahmed b. El-Huseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Beyrut, 2003, 2/694.

³⁹ Geniş Bilgi için Bkz; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, Erzurum, 2001.

⁴⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 467.

⁴¹ Ersoy, *Safahat*, s. 173.

Akif'e göre, "din işini taklit ile kaim bilmenin kötü neticesidir ki, nesilden nesile birer ikişer bid'at, üçer beşer hurafe miras olarak gele gele bugün inançlarımız, itaat ve ibadetlerimiz, muamelelerimiz adeta hurafeler toplamı, bid'at yığını haline gelmiş! Dinin sahih şeklini kolay kolay hatıra bile getiremiyoruz!"⁴² Akif bid'atlere savaş açarken toplumun hayrına olan yeni fikir ve düşüncelere ise kucak açar. Akif yenilik adına eskiye ait ne varsa reddedenlere karşı çıktığı gibi eskiye sahip çıkıp yenilik adına ne varsa onu bid'at kabul edip reddedenlere de karşı çıkmıştır. Akif, ilk dönem Müslümanlarının örnek alınarak geleneğin kutsanmadan aklın ışığında sorgulanmasını ve değerlendirilmesini istemektedir.

4. Temel Kaynaklardan Kopuş

Akif'e göre dinin temel kaynaklarından öğrenilip hayata geçirilmesi Müslümanların din alanındaki problemlerinin ortadan kaldırılabilmesinin temel esasıdır. Dinin temel kaynakları olan Kitap, Sünnet ve İcma'nın işlevsiz hale getirdiğinden dert yanan Akif, temel kaynaklardan kopuşu şu mısralarıyla ifade etmektedir:

Kitâb'ı, Sünnet'i, İcmâ'ı kaldırıp attık;
Havâssı maskara yaptık, avâmı aldattık.
Yıkıp, Şeri'âti, bambaşka bir binâ kurduk;⁴³

Akif, Muhammed Abduh'un etkisiyle geleneği çok ciddi bir şekilde sorgulamıştır. Sadece öte dünyayı göz önünde tutan kaderci din anlayışını kabul etmediği gibi dinin günümüz dünyasına cevaplar vermesi gerektiğini de düşünmektedir. Geleneksel mezhep algısını tasvip etmeyerek, mezhebi görüşlere kuru kuruya bağlı kalmayı da benimsememiştir. Ona göre ana kaynaklar olan Kur'an ve sünnet, aklın ışığında günümüz dünyası için yeniden değerlendirilebilir. Akif bir şiirinde meşitlerde anlatılan ve pratikte yaşanılmakta olan dini şu ifadelerle eleştirir.

Sağın solun dolu meşid, beğen beğen daliver.
-Namaz değil yalnız maksadım ... Bugün bir adam
Çıkıp da va'z edecek öğle üstü halka ... Tamam!
Zamânıdır oturup, şimdi herze⁴⁴ dinlemenin;⁴⁵

⁴² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 467.

⁴³ Ersoy, *Safahat*, s. 259.

⁴⁴ Herze; Uydurma hadis.

⁴⁵ Ersoy, *Safahat*, s. 228.

Ömer Rıza Doğrul, Akif'in Kur'an ile bağıını şöyle açıklar; *Mehmet Akif Ersoy bütün ömrünü, bütün varlığını Kur'an'a bağlayan bir adamdı. Kur'an, onun hem semâvî kitabı idi, hem ahlakı ve ruhânî ülküsü idi. Onun için bütün yaşayışını bu kitaba uydurmuştu.. Hayatında yazdığı ve neşrettiği ilk şiir 'Kur'an'a Hitab'dı ve bu hitap onun genç ruhundan semaya yükselen, sonra bütün ömrünce onun ruhuna sağanak sağanak feyiz yağdıran bir rahmetti. Gençliğinde ve olgunluğunda ona daima Kur'an rehber oldu.*⁴⁶

Onun duygu, fikir ve düşüncelerinin en büyük ilhamı daima Kur'an olmuştur. Kur'an'ın anlaşılma için indiğini ama Müslümanların sadece sevap kazanmak için düşünmeden okuduğundan rahatsızdır. Akif bu düşüncesini şu şekilde ifade eder; *Aman Ya Rabbi! Kur'an ne söylüyor, biz ne anlıyoruz!*⁴⁷ *Bugün Kur'an'ı, manasını hiç düşünmeden sadece okuyup geçmekteyiz... Evet bizler şimdiye kadar Allah'ın Kitabını tedebbür ederek yani her sayfasındaki, her ayetindeki hükümleri, ibretleri her birimiz kendi ilmi, kendi idraki derecesinde anlamak isteye isteye okusaydık İslam âlemi hiçbir zaman böyle perişan olmazdı.*⁴⁸ diye sızlanarak, halkın anlamadığını, eksik yahut yanlış anladığını, Kur'an'ın söyledikleri ile halkın sergilediği hayatın farklı olduğunu dile getirirken, Müslümanların batının karşısındaki durumunu da eleştirir;

Sustu herkes duyunca feryâdı,
Kimsecikler yerinden oynamadı.
Sesi hattâ kısıldı Kur'an'ın
Sustu gûyâ sadâsı Mevlâ'nın!⁴⁹

Akif'e göre İslam ümmetinin geri kalmasındaki temel sebep Kur'an'ın ruhunda uzaklaşarak, yerine hurafelerle dolu şekilsel bir dini hayatın hâkim kılınmasıdır. Kur'an'ın ahlaki ilkelerini ve hedeflediği toplumu göz ardı eden Müslümanlar, onu ölümlere okumak, gaybi haberlere ulaşabilmek veya muska yazmak gibi dinin amaçlarına ters düşen fiiller irca etmek için müracaat edilen bir kitap haline getirilmiştir. Ona göre Kur'an, hayat kitabı olup, okunup anlaşılması için gönderilmiştir. İnsanoğlunun, insani görevlerini yerine getirmesi ancak Kur'an ilkelerini hayatına tatbik etmesiyle mümkün olabilir.

İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de!
Yoksa, bir maksad aranmaz mı bu âyetlerde?

⁴⁶ Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'an'dan Ayetler ve Nesirler*, Yüksel Yayınevi, İstanbul, 1944, Önsöz, s. 3.

⁴⁷ Abdülkerim Abdülkadiroğlu-Nuran Abdülkadiroğlu, *M. Akif'in Kur'an-ı Kerimi Tefsiri*, Ankara, 1992, s. 83, 63, 116.

⁴⁸ Abdülkadiroğlu-Nuran Abdülkadiroğlu, *M. Akif'in Kur'an-ı Kerimi Tefsiri*, s. 161.

⁴⁹ Ersoy, *Safahat*, s. 95.

Lâfzı muhkem yalnız, anlaşılın, Kur'ân'ın:
 Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz ma'nânın:
 Ya açar Nazm-ı Celil'in, bakarız yaprağına;
 Yâhud üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
 İnmemiştir hele Kur' an, bunu hakkıyla bilin,
 Ne mezarlıkta okumak ne de fal bakmak için!⁵⁰

Akif'in yukarıdaki düşüncelerini Kur'an ayetleri ile de desteklemektedir. *Biz ona şîir öğretmedik. Bu ona yaraşmaz da... O sadece bir öğüt ve apaçık bir Kur'ân'dır.*⁵¹ Bir başka ayette *Bil ki sen, ölülere işittiremezsin, arkasını dönüp kaçmakta olan sağırlara da daveti duyuramazsın. Sen körleri sapıklıklarından çevirip doğru yola getirecek değilsin. Ancak (gönülden) teslim olarak âyetlerimize iman edenlere duyurabilirsin.*⁵² *Çünkü sen ölülere işittiremezsin. O daveti, arkalarını dönmüş giderlerken sağırlara da duyuramazsın. Körleri de sapıklıklarından hidayete getiremezsin. Sen ancak âyetlerimizi iman edecekler duyurursun da onlar Müslüman olur, selâmeti bulurlar.*⁵³ Başka bir ayette *Ölülerle diriler de eşit olmaz. Gerçi, her dilediğine işittirirse de sen, kabirlerdeki işittirecek değilsin*⁵⁴ buyularak Kur'an'ın hayat dini olduğu, Müslüman toplumu ıslah edecek prensipleri taşıdığı belirtilmiştir.

Memleket mahvoluyor, din de berâber gidiyor;
 Size Kur'an, bakınız sâde uzaktan mı diyor?"⁵⁵

Akif'e göre devletin zaafiyete düşmesi, dini de olumsuz yönde etkilemektedir. Kur'an ilkelerine niçin sarılmıyorsunuz diyerek, halkı uyardığı gibi, kurtuluşu da doğru din anlayışında aramaktadır. Akif, ısrarla Kur'an'ın muhatabının yaşayan insanlar olduğunu vurgulamaktadır.

Kimin hesâbına inmiş, düşünmüyor, Kur'ân...
 Cenâb-ı Hak çıkacak, sorsalar, muhâtab olan!
 Bütün evâmire i'lân-ı harb eden şu seffih,
 Mükellefiyeti Allah'a eyliyor tevcîh!⁵⁶

⁵⁰ Ersoy, *Safahat*, s. 175.

⁵¹ Yasin, 36/69.

⁵² Neml, 27/80-81.

⁵³ Rum, 30/52-53.

⁵⁴ Fatır, 35/22.

⁵⁵ Ersoy, *Safahat*, s. 169.

⁵⁶ Ersoy, *Safahat*, s. 253.

Akif, hakiki Müslümanlık ile yaşanan Müslümanlık arasındaki uçurumun gittikçe arttığını düşünerek dini alanda yenileşmenin en büyük savunucularından biri olmuştur.

Müslümanlık nerdel Bizden geçmiş insanlık bile...
 Âlem aldatmaksa maksad, aldanan yok, nâfile!
 Kaç hakikî Müslüman gördümse: Hep makberdedir,
 Müslümanlık, bilmem amma, gâlibâ göklerde!⁵⁷

Sonuç

Akif geleneksel din anlayışını eleştirirken varmak istediği hedef, kitap ve sünnetten uzaklaşan İslam toplumunu tekrar bu iki ana kaynağa döndürmek, dini, bidat ve hurafelerden arındırmaktır. Dini alanda yenileşme isterken, dinin özüne dokunulmasına da karşıdır. Toplumun ihtiyaçlarını vahyi temel alarak çözümlenmek ister. İlahi nizamdan sapmaları düzeltmek ve engellemek, batıl inanış ve hurafelerden uzaklaşmak, geleneğin zararlı unsurlarını temizlemek, cehaletle, bilgisizlikle ve taklitle mücadele etmek, toplumun kalkınması ve dünyada refahı, ahirette kurtuluşu için gereken her tedbiri almak, dini alanda yenileşme düşüncesinin temel dinamiklerini oluşturur. Mehmet Akif, Kur'an'dan ilham alarak çağımıza İslam'ı anlatmanın lüzumundan bahsederken İslam'ı, "her asrın idrakine söyletmek" gerektiğini ve bunun da ilim ve irfanla olabileceğini belirtir.

Mehmet Akif'e göre Müslümanlar dinlerini kaybetmiş sonuçta hurafelerin esiri olmuşlardır. Akif, dinin taklit bataklığından kurtarılmasını ve selevin dini anlama ve tatbikatlarını örnek alarak onlar gibi yeni meselelerde çözüm bulunması gerektiği üzerinde durmuştur. Safahatın "Süleymaniye" ve "Fatih Kürsüsünde" adlı bölümlerinde hurafelerle, batıl inanışlarla mücadele etmiş ve geleneksel din anlayışını şiddetle eleştirmiştir. Müslümanları içine düştükleri dini, ahlâkî ve kültürel yozlaşmadan ve bunların içtimâî ve siyasî yansımalarından kurtarmaya çalışmak, dini anlayışını bir nevi ihya etmek gerekir. Akif kendi toplumunun özgün değerlerini yeniden açığa çıkarma çabası içerisinde olmuştur.

Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı, Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı diyen Akif ilhamı Kur'an'dan alırken, içerisinde bulunduğu zaman dilimine İslam'ı söyletmek için çapa sarf eder. Geleneği göz ardı etmeden, ancak ona teslim de olmadan, günün gerçeklerini göz önüne alarak dini

⁵⁷ Ersoy, *Safahat*, s. 294.

yeniden yoruma tabii tutmaktadır. Yapmaya çalıştığı bir nevi ihya veya ıslah hareketidir diyebiliriz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, 2001.
- Akgül, Mehmet, *I. Uluslar Arası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu*, Bildiriler, 19-20 Kasım 2008, "Mehmet Akif'in Düşüncesinde Dinî Yenilenme", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sempozyum Dizisi:2, Burdur, 2009, ss. 495-500.
- Altuntaş, Halil-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Mealî*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2006.
- Beyhâki, Ahmed b. El-Huseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut, 2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, "Bab'u Salâtü't-terâvih", thk. Muhammed-Züheyr b. Nâsurin-Nâsir, Dimeşk, 1422.
- Cüzcanî, S. Şerif, *et-Ta'rifât*, Beyrut, 1987.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, Hece Yay., Ankara, 2009.
- _____, "Cemaleddin Efganî", *Sirat-ı Müstakim*, IV, sayı:90-91, (17 Cemaziyülevvel 1328 ve 24 Cemaziyülevvel 1328).
- _____, "Tefsir-i Şerif", *Sebilur-Reşad*, IX, sayı: 209, (23 Ramazan 1330).
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemaleddin, *Lis'anu'l-Arab*, Beyrut, 1990.
- el-İsfahanî, Ragıb, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986.
- Müslim, Muhammed, *Sahihü Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, Beyrut, trz., 2/704, 4/2059.
- Nesai, Ebu Abdurrahman, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, "et-Tahrid Ala's-Sasakât, thk. Hasan Abdulmun'im Çelebi, Beyrut, 2001.
- Kaplan, Mehmet, "Süleymaniye Kürsüsünden Bir Parça", *Şür Tahlilleri 1*, Dergâh Yay., İstanbul, 2003.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I*, Kitapevi Yay., İstanbul, 1997.
- Karakoç, Sezai, *Mehmet Akif*, Diriliş Yay., İstanbul, 1979.
- Sarhan, Zeki, *Mehmet Akif*, İstanbul, 1996.
- Şengüler, İsmail Hakkı, *Açıklamalı Mehmet Âkif Külliyyatı*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, trz.
- Tahânevî, M. Ali el-Farukî, *Keşşâfu Istlahâti'l-Fünûn*, İstanbul, 1984.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Mehmed Akif Hayatı ve Eserleri*, Ankara, 1991.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebu Hanife", *TDVİA*, c. 10, İstanbul, 1994, ss. 131-138.